

บทที่ ๗

บทสรุป และ ข้อเสนอแนะ

ปัญหาเรื่องอัคราหรือตัวคนเป็นปัญหาสำคัญปัญหาหนึ่งของปรัชญาอินเดีย ทั้ง ๒ ฝ่ายคือ ปรัชญาฝ่ายอัสติกะ ซึ่งได้แก่ปรัชญาพระเวท ปรัชญาอุปนิษัท ปรัชญาทศวัตคีตา ปรัชญานายะ ปรัชญาไวเศษิกะ ปรัชญาสงฆะ ปรัชญาโยคะ ปรัชญามีฆามสา และปรัชญาเวทานตะ ฝ่ายหนึ่ง กับทั้งปรัชญาฝ่ายนาสติกะ ซึ่งได้แก่ปรัชญาจรวาก ปรัชญาเชน และพุทธปรัชญา อีกฝ่ายหนึ่ง อาจจะถูกกล่าวได้ว่า อัครา หรือตัวคน เป็นปัญหาหลักหรือแก่นที่ปรัชญาาระบบต่าง ๆ ของอินเดีย แต่ละระบบ นำมาอภิปรายถกเถียง ให้ข้อคิดเห็น ให้คำอธิบาย กันตามทรรณะของตน ประเด็นที่เป็นหลักของปัญหาปรัชญานี้ก็คือ ตัวคนมีหรือไม่ ถ้ามี มีอยู่ในลักษณะใด เกี่ยวโยงถึงโลกและสรรพสิ่งหรือไม่ แต่ไหน เสียไร ถ้าไม่มี ไม่มีเพราะอะไร

ปรัชญาฝ่ายอัสติกะทุกระบบมีทรรณะว่า อัคราหรือตัวคนเมื่ออยู่ในลักษณะที่เป็นนามธรรมหรือจิตสสาร และอยู่ในภาวะนิรามิสสุข "สัค จิต อานันตะ" เป็นคำอธิบายกลาง ๆ ที่ไว้ให้กับอัคราหรือตัวคนของปรัชญาฝ่ายอัสติกะทุกระบบ ปชชาติ หรือ ปุรุชะ หรือ พรหมัน ในปรัชญาพระเวทก็คือ พรหมหรือพรหมันในปรัชญาอุปนิษัทก็คือ ปุริโชคมะในปรัชญาทศวัตคีตาก็คือ ชีวาตมะในปรัชญานายะ และปรัชญาไวเศษิกะก็คือ ปุรุชะในปรัชญาสงฆะและปรัชญาโยคะก็คือ ชีวาตมะในปรัชญามีฆามสาก็คือ พรหมันในปรัชญาอโหวตะเวทานตะของท่านสังกร จารย์ก็คือ และนารายณ์ หรือ ปรวาสุเทพ (พระผู้เป็นเจ้า) ในปรัชญาวิศิษฎาอโหวตะเวทานตะของท่านรามานุตะก็คือ ล้วนแต่เป็นอัคราหรือตัวคนที่มีอยู่ในลักษณะนามธรรมหรือจิตสสารที่อยู่ในภาวะนิรามิสสุขทั้งสิ้น

ปรัชญาพระเวทหนึ่งเป็นปรัชญาาระบบแรกของปรัชญาฝ่ายอัสติกะและปรัชญาอินเดีย เชื่อถือในพระผู้เป็นเจ้า และเชื่อว่าพระองค์คือตัวคนสากลหรือปรมาตมัน

ที่ทรงเป็นมูลภาวะของโลกและของสรรพสิ่ง เอกเทวนิยมของพระ เวหน์ถ่ายทอด
 ไปสู่ปรัชญาอุปนิษัตติงอธิบายเพิ่มเติม แยกให้เห็นตัวตนสากลในลักษณะที่เป็นรูปธรรม
 และนามธรรม อธิบายเพิ่มเติมถึงเอกภาพของตัวตนสากลกับตัวตนย่อยหรือปรมาตมัน
 กับอาตมัน ในปรัชญาภควิศิตาเน้นถึงพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าที่เป็นตัวตนสากล เน้นให้เห็น
 ว่า การจะหลุดพ้นเข้าถึงพระองค์ได้นั้น จะต้องละผล (ไม่หวังผล) การกระทำ มุ่ง
 ภาวนาในพระองค์ ในปรัชญานายะและปรัชญาไวเศษิกะ โดยทั่วไปเน้นอิตตา หรือ
 ตัวตนในปัจจุบันบุคคลหรือตัวตนย่อย และเป็นพหุนิยมของ อิตตาซึ่งสืบทอดต่อมาในปรัชญา
 สาขชยะ ปรัชญาโยคะ และปรัชญามีนามสา อย่างไรก็ตามท่านสังกรจารย์ได้หวน
 กลับไปเน้นในเอกภาพของตัวตนตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อุปนิษัตติงอีกครั้งหนึ่ง กลายเป็น
 สมบูรณ์นิยม (Absolutism) หรือ เอกนิยม (Monism) กล่าวคือ ถือว่า
 พระพจน์เท่านั้นที่มีอยู่ จริงแท้เพียงสิ่งเดียว แต่ท่านรามานุชะได้พยายามประนีประ-
 นอมรวมเอาเทรศนะของตัวตนที่อธิบายไว้ในระบบต่าง ๆ มาอธิบายใหม่ กลาย
 เป็นเทวนิยมเชิงสรรพนิยม (Pantheistic Theism) กล่าวคือ พระผู้เป็น-
 เจ้าทรงเป็นตัวตนสากลที่มีสสารและชีวาตมันซึ่งต่างก็จริงแท้ โดยตัวของมันเองเป็น
 ร่างกายของพระองค์ พระองค์ทรงสร้างโลกและสรรพสิ่งโดยที่พระองค์ทรงเป็นทั้ง
 วัตถุปัจจัยและการปัจจัย

จากวิวัฒนาการของปรัชญาฝ่ายอัสติกะโดยสังเขปนี้จะเห็นได้ว่า นอก
 จากปรัชญาฝ่ายนี้จะเชื่อว่าอิตตาหรือตัวตนมีอยู่อย่างจิตสสารหรือนามธรรมในภาวะ-
 นีรานิสสสุขแล้ว อาจกล่าวได้ว่าคามทรศนะของปรัชญาฝ่ายนี้โดยทั่วไปมีความโน้ม
 เอียง เชื่อว่า อิตตาหรือตัวตน มีตัวตนสากลหรือปรมาตมันเป็นพื้นฐาน เป็นสิ่งเที่ยง
 แท้ที่ดำรงอยู่ในสรรพสิ่ง และดำรงอยู่เหนือสรรพสิ่งในขณะเดียวกัน ตัวตนสากล มี
 ความสมบูรณ์ที่สุด มีสรรพเคชะสูงสุด มีความดีสูงสุด ที่ตัวตนย่อยหรือชีวาตมันจะ
 ต้องพยายามเข้าใจในความจริงสูงสุดของปรมาตมันนี้ จึงจะหลุดพ้นจาก—วัฏสงสาร
 บรรลุโมกษะได้

กล่าวโดยสรุป สำหรับปรัชญาฝ่ายอัสติกะมีทรรศนะว่า มี "อะโรบางอย่าง" ที่มีอยู่อย่างจริงแท้ เพียง ไม่แปรเปลี่ยน เป็นนิรันดร มีอยู่ได้ด้วยตัวของตัวเอง ไม่มีเกิด ไม่มีดับ อยู่เหนือกาลเวลาและอวกาศ เป็นสิ่งที่มีค่ามากที่สุด ความสมบูรณ์สูงสุด และเป็นสิ่งที่มีความสุขสูงสุด "อะโรบางอย่าง" นี้ เป็นจุดศูนย์กลางของความเปลี่ยนแปลงทั้งหมด เป็นจุดกำเนิดของสรรพสิ่ง เป็นมูลภาวะของโลกและสรรพสิ่ง ซึ่งมีลักษณะตรงข้ามกับมันทุกประการ คือไม่เที่ยงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลง มีอยู่ด้วยตนเองไม่ได้ มีการเสื่อมสลายได้ มีค่าและความสมบูรณ์ที่บกพร่อง "อะโรบางอย่าง" นั้น คือ อักตาทหรือตัวตนซึ่งอยู่นอกเหนือการบรรยายด้วยคำพูด

ส่วนปรัชญาฝ่ายนาสติกะ เป็นฝ่ายที่คัดค้านหรือไม่เห็นด้วยกับทรรศนะเรื่องอักตาทหรือตัวตนของ ฝ่ายอัสติกะ คือ ปรัชญาจรวากและพุทธปรัชญา คัดค้านว่าตัวตนไม่มีอยู่ ส่วนปรัชญาเช่น ดังจะยอมรับว่าอักตาทหรือตัวตนมีอยู่ แต่ก็ไม่เห็นด้วยกับความเห็นสำคัญบางประการเกี่ยวกับอักตาทหรือตัวตนของ ฝ่ายอัสติกะ

ปรัชญาจรวากคัดค้านความมีอยู่ของอักตาทหรือตัวตนโดยยืนยันว่า สิ่งจริงแท้มีอยู่เพียงวัตถุ อักตาทหรือตัวตนซึ่งเป็นนามธรรมหรือจิตสสารซึ่งไม่ใช่วัตถุ ฐุไม่ได้ด้วยประสบการณ์ สัมผัสจับต้องไม่ได้ ชิมไม่ได้ ไม่เคยได้กลิ่น ไม่เคยได้ยิน ไม่เคยมีประสบการณ์ จึงเป็นเรื่องเหลวไหล ไม่มีอยู่จริง กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ ปรัชญาจรวากปฏิเสธความมีอยู่ของอักตาทหรือตัวตนโดยยืนยันถึงความจริงแท้ของวัตถุ ซึ่งเป็นพื้นฐานของความจริงที่ตรงกันข้ามกับพื้นฐานความจริงของ อักตาทหรือตัวตนของ ฝ่ายอัสติกะ นั่นคือ ฝ่ายอัสติกะเชื่อว่า สิ่งที่จริงแท้มีอยู่ และมีอยู่อย่างไม่ใช่วัตถุ แต่เป็นจิตสสารเรียกว่า ตัวตน แต่ปรัชญาจรวากมีทรรศนะกลับกัน ตรงกันข้าม จึงปฏิเสธว่า ตัวตนไม่มี

พุทธปรัชญาปฏิเสธความมีอยู่ของอักตาทหรือตัวตนเช่นเดียวกัน แต่ปฏิเสธในแง่ที่ว่า พุทธปรัชญามีทรรศนะว่าไม่มีสิ่งเที่ยงแท้ ความเที่ยงแท้ไม่มี ความเป็น

นิรันดรไม่มี ทุก ๆ สิ่งมีการเกิด มีการเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา ความจริงแท้ของพุทธปรัชญาอยู่ที่ไตรลักษณ์ คือ ไม่มีตัวตน ไม่มีความเที่ยงแท้ และเป็นทุกซ์ พุทธปรัชญาถือว่า ทุกสิ่งต่างมีองค์ประกอบ นอกเหนือจากองค์ประกอบเหล่านั้น ก็ไม่มีอะไร องค์ประกอบเหล่านั้นเองก็ไม่มีอะไรที่เที่ยงแท้ ไม่มีอะไรเป็นนิรันดร ตัวคนจึงไม่มี สิ่งแท้จริงนั้นไม่มี มีแต่ความจริงว่า ไม่มีตัวตน ไม่เที่ยง และเป็นทุกซ์

ในขณะที่ปรัชญาฝ่ายอัสติกะ ถือว่า ตัวคนมีอยู่ เป็นสิ่งจริงแท้ซึ่งเป็นจิตสสาร และมีความเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นนิรันดร มีอยู่ได้ด้วยตัวเอง ปรัชญาจารย์วากปฏิเสธว่าจิตสสารไม่มี ไม่ใช่ สิ่งจริงแท้ สิ่งจริงแท้คืออัตถุ ฉะนั้นอัตถุหรือตัวคนจึงไม่มี ส่วนพุทธปรัชญาปฏิเสธว่า ไม่มีสิ่งที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง โดยไม่อาศัยเหตุปัจจัย ความเที่ยงแท้ไม่มี อัตถุหรือตัวคนที่เป็สิ่งจริงแท้ั้นไม่มี มีแต่ความจริงที่ว่า ไม่มีตัวตน ไม่เที่ยง และเป็นทุกซ์

ปรัชญาเซน เป็นปรัชญาฝ่ายอัสติกะระบบเดียวที่ยอมรับว่า อัตถุหรือตัวคนมีอยู่ แต่ไม่เห็นด้วยกับทรรศนะที่ว่าอัตถุหรือตัวคนเป็นเอกภาพที่เที่ยงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลง ปรัชญาเซนถือว่า "ชีวะะ" ซึ่งเป็นอัตถุหรือตัวคนเป็นสิ่งที่มีความสมบูรณ์คั้งนั้น จึงเป็สิ่งที่เที่ยงแท้ในแง่ตัวของมันเอง แต่ในแง่ของคุณสมบัติมันเปลี่ยนแปลงได้ ตัวอย่าง เช่น ทองคำแท่งหนึ่งโดยตัวของมันเองเป็สิ่งที่เที่ยงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะนำไปทำเป็นแหวน สร้อยคอ ดาด แจกัน ฯลฯ มันก็ยังเป็ทองคำโดยตัวของมันเอง แต่ถ้าพิจารณาจากคุณสมบัติก็เปลี่ยนแปลงไปแล้วคามรูปร่างลักษณะ ซึ่งเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่ง

ในขณะที่ปรัชญาฝ่ายอัสติกะมีทรรศนะว่า อัตถุหรือตัวคนมีความสมบูรณ์ที่พร้อม สมบูรณ์พร้อม ซึ่งเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ปรัชญาเซนไม่เห็นด้วยกับทรรศนะ คังกล่าวนี้

อาจกล่าวได้ว่า ปัญหาเรื่องอัตถุหรือตัวคนเป็นจุดเริ่มต้นของปรัชญาอินเดียน

ทุกระบบ ทั้งฝ่ายอัสติกะและฝ่ายนาสติกะ ปรัชญาอินเดียเป็นปรัชญาชีวิตที่พยายามหาวิถีทางแห่งการหลุดพ้นจากสภาพที่เป็นทุกข์นานัปการ ต้องการความสุขที่สมบูรณ์และเป็นนิรันดร์ โดยสภาพต่าง ๆ รอบ ๆ ตัว มีแต่สิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่สมบูรณ์ ความเชื่อในเทพเจ้าประจำชนชาติกลายเป็นความเชื่อในเทพเจ้าสูงสุด พระผู้เป็นเจ้าเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว เป็นความหวัง ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดทรรศนะว่ามีสิ่งที่เที่ยง สิ่งที่เป็นนิรันดร์ มีความสมบูรณ์สูงสุด และเป็นสิ่งจริงแท้ที่เรียกว่า อัตตาหรือตัวตน และจึงเริ่มต้นที่ตัวตนสากลที่เป็นพระผู้เป็นเจ้า ทรรศนะดังกล่าววิวัฒนาการเรื่อยมาดังไคกล่าวมาแล้วข้างต้น โดยที่ความเชื่อในการยอมรับความมีอยู่ของตัวตนได้เริ่มขึ้นก่อน และได้รับความสนใจมาก จึงวางรากฐานมั่นคงและมีการแก้ไขพัฒนาแตกแขนงออกไปมากมาย เป็นที่ยอมรับนับถือของชาวอินเดียมากกว่าทรรศนะที่คัดค้านความมีอยู่ของอัตตาหรือตัวตน

ถ้าจะพิจารณาให้ถ่องแท้แล้วในแง่หนึ่ง ปัญหาเรื่องอัตตาหรือตัวตนยังเป็นพื้นฐาน เป็นแก่นของ เนื้อหาปรัชญาอินเดียทุกระบบอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นในฝ่ายที่ยอมรับ หรือฝ่ายที่คัดค้านความมีอยู่ของอัตตาหรือตัวตน ก็ตาม

การยอมรับในความมีอยู่ของอัตตาหรือตัวตน เป็นเหตุให้ปรัชญาพระเวท เป็นเอกเทวนิยมที่มี ประชาบดี ปुरुษะ หรือ พรหมัน เป็นตัวตนสากลที่เป็นมูลภาวะของโลก เป็นเหตุให้ปรัชญาอุปนิษัทเป็นเอกเทวนิยมที่มีพรหมันเป็นตัวตนสากล ที่เป็นที่มาของสรรพสิ่งและที่กลับสู่ของสรรพสิ่ง เป็นเหตุให้ปรัชญาภควัทคีตาเป็นเอกเทวนิยม ที่มีปुरुโษคมะ เป็นตัวตนสากลที่ชีวิตมนุษย์จะต้องละผลการกระทำทุกอย่าง และภักดีในพระองค์เพื่อบรรลุมฤโษณะ การยอมรับในความมีอยู่ของอัตตาหรือตัวตน เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดเป็นเนื้อหาของปรัชญานายายะ ปรัชญาไวเศษิกะ ปรัชญาสางขยะ ปรัชญาโยคะ ปรัชญามีมามสา และปรัชญาเวทานตะ ซึ่งเป็นปรัชญาของฝ่ายอัสติกะ รวมตลอดทั้งเป็น เหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดเนื้อหาของปรัชญาเซน ซึ่งเป็นปรัชญาของฝ่ายนาสติกะ ฉันทโค การไม่ยอมรับความมีอยู่ของอัตตาหรือตัวตน ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้

เกิดเนื้อหาของปรัชญาจรรวาก และพุทธปรัชญา ฉะนั้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง เพราะ
เชื่อในเรื่องตัวตนว่ามีอยู่อย่างไรหรือไม่มีอยู่เพราะอะไร ก่อให้เกิดทรรศนะในเรื่อง
อื่นเกี่ยวกับปรัชญาไปในทำนองเดียวกัน ถ้าเชื่อว่าตัวตนมีอยู่ การยึดมั่นในตัวตนที่
แท้จริง ทำให้บรรลุมุโฆณะเพราะเห็นความจริงแท้ของตัวตน ถ้าไม่เชื่อว่าตัวตนมีอยู่
มีอยู่แต่ชั่วคราว ก็กิน คุ้ม รื่นเริง ไร้เด๋มที่ เพราะความตายคือ การบรรลุมุโฆณะ ถ้า
เชื่อว่าตัวตนไม่มี ความเที่ยงแท้ไม่มี ก็ต้องปล่อยวาง ละซึ่งอหังการและมมังการ
เพื่อบรรลุนิพพาน ซึ่งเป็นความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ถ้าตัวตนซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้ เที่ยงแท้ มีอยู่จริง ปัญหาเรื่องอัตตาหรือ
ตัวตนก็เป็นอัตตาหรือตัวตนของปรัชญาอินเดีย และถ้าตัวตนไม่มีอยู่ ไม่มีความเที่ยง
ปัญหาเรื่องอัตตาหรือตัวตน ก็ยังเป็นอัตตาหรือตัวตนของปรัชญาอินเดียอยู่นั่นเอง

อัตตาหรือตัวตน จะควรยอมรับว่ามีอยู่จริงหรือไม่ นั้น ข้าพเจ้าขอยก
ความตอนหนึ่งในเกสปุตตสูตร (กาลามสูตร) อังคตตรนิกาย ตักนิบาต มหาวรรค
มากล่าวไว้เพื่อเป็นเครื่องช่วยตัดสินใจ ดังนี้

อิติ โข กาลามา	เพราะเหตุนี้แล กาลามชน
ยฺหุคฺ อโวจฺมุห	เราโลกกล่าวทว่าใคร่ท่านว่า
เอถ ตุมฺเห กาลามา	กาลามชน ท่านอย่าได้ถือโดย
มา อนุสฺสเวณ	ฟังตาม ๆ กันมา
มา ปรนฺปราย	อย่าได้ถือโดยเข้าใจว่าเป็นของเก่า
	สืบ ๆ กันมา
มา อิติกิราย	อย่าได้ถือโดยตื่นข่าว
มา ปิฏกสมฺปทาเนน	อย่าได้ถือโดยอ้างตำรา
มา ตถฺกเหตุ	อย่าได้ถือเหตุนี้กเขาเอา
มา นยฺเหตุ	อย่าได้ถือโดยใช้คาคคะเน
มา อาการปริวิตฺถเกณ	อย่าได้ถือโดยความตรึกตามอาทวน

มา ทิฏฐินิพพานภูษนุคิยา

อย่าได้ถือโดยชอบใจว่าคงทนกับลัทธิ
ของตน

มา ภพพรูปคาย

อย่าได้ถือโดยเชื่อว่า ผู้ปกครองเชื่อได้

มา สมโณ โน กรูติ

อย่าได้ถือโดยนับถือว่า สมณะผู้นี้

เป็นครูของเรา

ยทา คุมุเห กาลามา

กาลามชน เมื่อใดท่าน

อชุตनाव ชาเนยถ

รู้ควยตนเองว่า

อิเม ชนฺมา กุสลา

ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล

อิเย ชนฺมา อนวชฺชา

ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ

อิเม ชนฺมา วิญญูปฺปสจฺจตา

ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้สรรเสริญ

อิเม ชนฺมา สมจฺจตา

ธรรมเหล่านี้ ใครสมทานให้

สมาทินฺนา

เต็มที่แล้ว

หิตาย สุขาย สิวจฺจนฺตึคฺคิ

ยอมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อสุข

อถ คุมุเห กาลามา

กาลามชน เมื่อนั้น ท่านพึงถึง

อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยาถาคิ

พร้อมธรรมเหล่านั้นอยู่

อิติ ญนฺตึ วุจฺจตี

เพราะเหตุนี้ คำใดที่เราได้กล่าว

กะท่าน

อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุจฺจตี

คำนั้น เราอาศัยความซื่อนี้กล่าวแล้ว

ข้อความจากเกสปุคคสูตรตอนนี้ แสดงให้เห็นชัดว่า การที่บุคคลจะตกลงใจเห็นด้วย ยอมรับ นับถือ เชื่อถือสิ่งใดนั้น พุทธศาสนาสอนให้ใช้ดุลยพินิจของตัวเอง แต่ดุลยพินิจนั้นจะต้องประกอบด้วยหลักการและเงื่อนไข ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในพระสูตรนี้

ข้อเสนอแนะ

ปรัชญาอินเดียมีลักษณะเป็นปรัชญาชีวิต ที่มีความลึกซึ้งและมีอิทธิพลต่อความเชื่อถือ และชีวิตความเป็นอยู่ของชาวไทยเป็นอย่างมาก การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องอัตตาหรือตัวตน ในปรัชญาอินเดีย เท่าที่เสนอมาทั้งหมดนี้ เป็นเพียงแง่มุมหนึ่งของปรัชญาอินเดียทั้งระบบเท่านั้น ซึ่งอาจจะยังไม่สมบูรณ์นัก เพื่อให้เข้าใจแนวความคิดเรื่องนี้ ได้กระจ่างชัดยิ่งขึ้น การศึกษาวิเคราะห์เรื่องญาณวิทยาของปรัชญาอินเดีย เป็นสิ่งที่จะมีประโยชน์อย่างยิ่ง เป็นเรื่องที่น่าจะพิจารณากันว่า ญาณวิทยาของปรัชญาอินเดียที่มีอยู่อย่างลึกซึ้งกว้างขวางไม่น้อยไปกว่าปรัชญาตะวันตกนั้น จะมีความสัมพันธ์กับอภิปรัชญาของอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัญหาเรื่องอัตตาหรือตัวตนอย่างไรบ้างและในลักษณะใด ซึ่งปัญหาเกี่ยวกับญาณวิทยาหรือทฤษฎี ความรู้นี้เป็นปัญหาที่น่าสนใจและน่าจะได้มีการวิจัยกันต่อไป.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย